

ТАРИХ

ӘОЖ 902/904 (574); МҒТАР 03.41.91
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.054>С.Т. ПӘРМЕНҚҰЛ, А.А. СЕРАЛИЕВ², Б.С. СИЗДИКОВ³, Ш. АЛМАЗҰЛЫ^{4*}¹Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі «Археология» ғылыми-зерттеу бөлімінің меңгерушісі (Қазақстан, Шәуілдір), e-mail: Turlibek_80@mail.ru²Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің аға ғылыми қызметкері (Қазақстан, Шәуілдір), e-mail: ali.seraliev@mail.ru³PhD доктор, Археология ғылыми-зерттеу институты Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>⁴Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің ғылыми қызметкері (Қазақстан, Шәуілдір), e-mail: s.almazuly@mail.ru2020 ЖЫЛЫ ОТЫРАР ҚАЛАЖҰРТЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Ұлы Жібек жолы бойындағы ортағасырлық ірі орталықтардың бірі болған Отырар қалажұрты, ерте заманнан-ақ ғылымы мен мәдениеті, сауда өндірісі, егіншілігі және мал шаруашылығы қатар дамыған Қазақ хандығының маңызды қалаларының бірі болды. VI–VIII ғасыр аралығында Отырар қалажұрты Сырдарияның орта шеніндегі ірі феодал иелігінің астанасы болса, IX–XII ғасырларда аймақтың бас қаласы, XIII–XV ғасырларда саудасы экономикасы дамыған Орта Азиядағы ірі қалалардың бірі, ал XVI–XVIII ғасырларда Қазақ хандығының саяси және экономикалық орталығына айналды. Отырардың Қазақ хандығы тұсындағы құлыс қабаттары әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Осы себепке байланысты, Отырар қалажұртының Қазақ хандығы тұсындағы рөлі мен маңызын, материалдық мәдениетін анықтау мақсатында «Қазақ хандығының қалалары: саяси, экономикалық және мәдени өмірдің орталықтары» тақырыбындағы жоба аясында, Отырар қалажұртының шахристан бөлігінде археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Мақалада Отырар қалажұртының зерттелу тарихына, Отырар атауының пайда болу тарихына және 2020 жылы аталмыш қалажұртта жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне тоқтала отырып, қалажұрттың Қазақ хандығы тұсындағы маңыздылығы және XIV–XV ғғ. архитектуралық ерекшелігі анықталды.

Кілт сөздер: Отырар қалажұрты, Қазақ хандығы, Орта Азия, Сырдария, ортағасыр, ортағасырлық қалалар, кесене.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Пәрменқұл С.Т., Сералиев А.А., Сиздиков Б.С., Алмазұлы Ш. 2020 жылы Отырар қалажұртында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 283–297. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.054>

***Cite us correctly:**

Pärmenqul S.T., Seraliev A.A., Sızdıkov B.S., Almazuly Sh. 2020 jyly Otyrar qalajurtynda júrgızilgen arheologıalyq qazba jumystarynyń náıtjeleri [Results of Archaeological Excavations in Otrar in 2020] // *Iasayı ünıversıtetınıń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 283–297. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.054>

S.T. Parmenkul¹, A.A. Seraliyev², B.S. Sizdikov³, S. Almazuly⁴

¹*Head of the Research Department «Archeology» of the Otyrar State Archaeological Reserve-museum (Kazakhstan, Shaulder), e-mail: Turlibek_80@mail.ru*

²*Senior Researcher of the Otyrar State Archaeological Reserve-museum (Kazakhstan, Shaulder), e-mail: ali.seraliyev@mail.ru*

³*PhD, Research Institute of Archaeology Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

⁴*Researcher of the Otyrar State Archaeological Reserve-museum (Kazakhstan, Shaulder), e-mail: s.almazuly@mail.ru*

Results of Archaeological Excavations in Otrar in 2020

Otrar, one of the largest medieval centers on the Great Silk Road, has been one of the most important cities of the Kazakh Khanate since ancient times, where science and culture, trade, industry, agriculture and animal husbandry developed. In the 6th–8th centuries, Otrar was the capital of the largest feudal domination in the middle reaches of the Syrdaria, in the 9th–12th cc it became the capital of the region, in the 13th–15th cc – one of the largest cities in Central Asia with a developed economy, and in the 16th–18th cc – political and the economic center of the Kazakh Khanate. The building layers of Otrar under the Kazakh Khanate still need to be studied. For this reason, in order to determine the role and significance of Otrar in the Kazakh Khanate, material culture, we decided to conduct archaeological research in the shakhristan part of Otrar within the framework of the project «Cities of the Kazakh Khanate: centers of political, economic and cultural life». The article discusses the history of the study of Otrar, the origin of the name Otrar and the results of archaeological research in 2020, the significance of the settlement under the Kazakh Khanate and the 14th–15th cc, architectural features are determined.

Keywords: Otrar, Kazakh Khanate, Central Asia, Syrdaria, Middle Ages, Medieval cities, Mausoleum.

С.Т. Парменкул¹, А.А. Сералиев², Б.С. Сиздиков³, Ш. Алмазулы⁴

¹*заведующий научно-исследовательским отделом «Археология» Отырарского государственного археологического заповедника-музея (Казахстан, Шаульдер), e-mail: Turlibek_80@mail.ru*

²*старший научный сотрудник Отырарского государственного археологического заповедника-музея (Казахстан, Шаульдер), e-mail: ali.seraliyev@mail.ru*

³*PhD доктор, Научно-исследовательский институт археологии Международного казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

⁴*научный сотрудник Отырарского государственного археологического заповедника-музея (Казахстан, Шаульдер), e-mail: s.almazuly@mail.ru*

Результаты археологических работ в городище Отрар в 2020 году

Отрар, один из крупнейших средневековых центров на Великом шелковом пути, с древних времен был одним из важнейших городов Казахского ханства, где развивались наука и культура, торговля, промышленность, сельское хозяйство и животноводство. В VI–VIII веках Отрар был столицей крупнейшего феодального владычества в среднем течении Сырдарьи, в IX–XII веках стал столицей региона, в XIII–XV веках – одним из крупнейших городов Средней Азии с развитой экономикой, а в XVI–XVIII веках – политическим и экономическим центром Казахского ханства. Строительные слои Отрара при Казахском ханстве еще нуждаются в изучении. По этой причине, с целью определения роли и значения Отрара в Казахском ханстве, материальной культуры, мы решили провести археологические

исследования в Шахристанской части Отрара в рамках проекта «Города Казахского ханства: центры политической, экономической и культурной жизни». В статье рассматриваются история изучения Отрара, происхождение названия Отрар и результаты археологических исследований в 2020 году, значение поселения при Казахском ханстве и XIV–XV вв., определены архитектурные особенности.

Ключевые слова: Отрар, Казахское ханство, Средняя Азия, Сырдарья, средневековье, средневековые города, мавзолей.

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі орталықтардың бірі Отырар қалажұрты – Түркістан облысының Отырар ауданына қарасты Талапты ауылының оңтүстік шетінде, Темір теміржол стансасынан батысқа қарай 11,5 км жерде, Арыс өзенінің Сырдарияға құяр тұсына жақын маңда орналасқан. Географиялық координаттары 42Т443072 UTM 4744699 (1-сурет).

Отырарда алғашқы қазбаны А.К. Кларе мен А.А. Черкасов 1904 ж. жүргізген деп саналатын. Алайда Н.И. Веселовскийдің бізге жеткен «Қазалыдан Ташкентке барар жолдағы көне қалалар қалдықтарының сипаттамасы» деп аталатын қолжазбасына сүйенсек, әйгілі шығыстанушы Қазақстанның оңтүстігінің бір топ ескерткіштерін зерттеп, солардың ішінде Отырарда қазба жұмыстар жүргізген екен. Отырарға қатысты мәтін жұмыста толығымен келтіріледі және мәтінді талдау арқылы Отырарда Н.И. Веселовскийдің қашан болғаны негізделеді. Сонымен, аталған құжаттарға сүйене отырып, Отырар қалдықтарының алғашқы сипаттамасын жасаған және Отырартөбеде тұңғыш қазба жұмыстарын жүргізген шығыстанушы һәм археолог Н.И. Веселовский деуге толық негіз бар [1, 137-б.]. Кейіннен, XX ғасырдың бас кезінде, нақты айтар болсақ, 1904 жылы Түркістан әуесқой археологтар үйірмесінің мүшелері А.К. Кларе мен А.А. Черкасов археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, траншеялардан олар керамика, қыштар топтамасын жинап, бірнеше ондаған мыс теңгелер тапты [2, 14-б.]. Қазба жұмыстары осымен тоқтатылды. 1947 ж. бастап А.Н. Бернштам бастаған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының құрамындағы Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, А.Г. Максимова сынды ғалымдар археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді [2, 16-б.]. Алынған материалдар негізінде қаланың хронологиясы ұсынылып, керамиканың алдын-ала классификациясы жасалды.

1969 жылдан бастап Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты жанынан құрылған Отырар археологиялық экспедициясы (К.А. Ақышев) қазба жұмысын жүргізе бастады. 1971 жылдан бастап Отырар археологиялық экспедициясы Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы атауымен қайта жасақталып, Отырар қалажұртына кешенді түрде қазба жұмысын жүргізе бастады [2, 25-б.]. Ол 1993–1996 жылдар аралығындағы аздаған үзілістен соң, осы уақытқа дейін жұмысын жалғастырып келеді. 1969–1970 және 2002–2004 жж. төбенің инструменталды топографиясы түсіріліп, оның жоспарлық және перспективалық аэрофотосуреттері түсірілді. Барлық мәдени қабаттарды кесіп өткен стратиграфиялық қазба, қаланың пайда болу мерзімін анықтауға, оның өмірінің негізгі кезеңдерін белгілеуге мүмкіндік берді. 1971 жылдан бастап төбеде Отырардың түрлі кезеңдердегі қабаттарын, жекелеген орамдарын, монументалды қоғамдық құрылыстарын, шеберханаларын кең түрде қазу жүргізілді [3, 179-б.]. Бұл қазбалар Отырар қалажұртында түзілген мәдени қабаттары туралы мол археологиялық материал берді. Тарихи мәліметтермен бірге олар Оңтүстік Қазақстандағы ірі саяси, шараушылық және мәдени орталығының тарихын зерттеуге жол ашты.

Қазіргі таңда Отырар қалажұртында ұзақ жылдардан бергі жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде қаланың Қарахан дәуірінен мағлұмат беретін XI–XII ғасыр тұрғын үй орамдары, XIII–XIV ғасырлардың ғажайып құрылысы саналатын шығыс моншасы және XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басында салынған мешіт пен сарай құрылысының

қалдығы және құмырашылар шеберханасы, XVI–XVIII ғасырларға тән мешіт құрылысы мен тұрғын үй орамдары, оңтүстік-батыс қақпа орындары тәрізді құнды мәдени қабаттар аршылып, ашық аспан астындағы мұражайға айналдырылған.

1-сурет – Отырар қалажұртының әуеден көрінісі
(*Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің қорынан*)

Қалажұрттың келбеті Қазақстан мен Орта Азияның ортағасырлық ескерткіштері тәрізді цитадель, шахристан және рабад бөліктерінен тұрады. Төбенің ең биік нүктесі 18 м келетін бес бұрышты төбе түрінде сақталған. Төбенің аумағы – 20 га, жандарының көлемі: оңтүстігі 380 м, оңтүстік-батысы – 145 м, батысы – 400 м, солтүстік-шығысы – 350 м. Төбе айналдыра қабырғамен қоршалған. Оның кей тұстары қазірдің өзінде $75\text{--}80^\circ$ тік. Қабырғада мұнаралар болған, олар қабырғаның сыртына шығып тұрған дөңгелекше келген төбешіктер түрінде сақталған. Қабырғаның сыртында жайпақ сай түріндегі ор көрінеді, оның тереңдігі 2–3 м, ені 10–15 м. Қалаға үш қақпа арқылы кіретін болған. Екеуі бір-біріне қарама-қарсы, оңтүстік және солтүстік-шығыс қабырғада, үшіншісі батыс қабырғаның ортасында орналасқан. Оңтүстікте орналасқан бас қақпа оңтүстік және солтүстік мұнараларынан, көпір тіреулерінен және қақпаға кіретін көшенің екі жағына қатарласа салынған қарауылхана бөлмелерінен тұрады. Кейінгі уақытта жүргізілген зертеу жұмысының нәтижесінде оңтүстік-батыс қақпадан ішкі, яғни, қорғаныс жүйесін нығайту мақсатында салынған екінші қақпа орны анықталды.

Орталық көше, оңтүстік, орталық қақпаны солтүстік қақпамен байланыстырып, қаланы екі бөлікке бөліп тұр. Көше ені 5–8 м сай түрінде. Одан көптеген кіші және тұйық көшелер шыққан [2, 183-б.]. Отырар топографиясының негізгі келбеті кейінгі ортағасырда XV–

XVIII ғғ. қалыптасқан, сондықтан цитаделден қазіргі уақытта ешқандай белгі жоқ. Отырарды зерттеуші, археолог С.Ш. Ақылбектің зерттеуі бойынша Отырар қалажұртында әр кезеңде салынған үш қамал орны анықталған [4, 18-б.]. Оның біріншісі орталық төбенің солтүстік ширегінде Отырардың ең алғашқы, ерте ортағасырлардан моңғол шапқыншылығына дейінгі қамал. Екінші қамал қаланың оңтүстік бөлігінде, жұма мешіті сынды қоғамдық орындар мен Бердібек сарайы сынды архитектуралық кешен орналасқан бөлік болып табылады. Үшінші рет қала қамалы (орталығы) ортаға ойысқан. Оған әзірге ешқандай археологиялық дәлел жоқ. Оны біз халық жадында сақталып қалған, Кларе мен Черкасовтар жазып қалдырған дерекке сүйеніп жазылуда [4, 18-б.].

Отырар ежелден-ақ қалаларында ғылым мен мәдениет, сауда өндірісі, далаларында егін, мал шаруашылығы қатар дамыған әлемдік мәдениеттің ірі орталықтарының бірі болды. VI–VIII ғасырларда Отырар-Фараб Сырдарияның орта шегіндегі ірі феодал иелігінің астанасы болса, IX–XII ғасырларда аймақтың бас қаласы, XIII–XV ғасыр аралығында Қазақстанның Оңтүстігіндегі аса ірі қалалардың бірі, ал XVI–XVIII ғасырларда Қазақ хандығының саяси және экономикалық орталығына айналды [3, 97-б.].

Отырар қалажұртының атаулары әр жиһанкездің жазбаларында әрқалай атпен кездесетіні белгілі. Әсіресе Отырар, Отырарбенд, Фараб, Тұрар, Танбанд, Тарбан деген атаулар жиі кездеседі. Бір деректерде Фараб не Бараб деген жер атауы соғдының Параб, яғни «өзеннің арғы жағалауы», «өткел орны» деген сөзінің арабтық графикалық үлгісі болып табылады [5, 28-б.].

Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелерінің II томындағы Күлтегін бітіктасында «Kenu Tarman» атау кездеседі және сілтемеде Kenu Tarman – Түркі елінің батысындағы жер атауы. Нақты қай жерді атағаны белгісіз, алайда, С.Г. Кляшторный Отырар маңындағы Тарбанд, Дербенд болуы мүмкін деген пікірді ұсынады [6, 69-б.; 7. 142–155-бб.].

Бұл жерде қазіргі таңда аталып жүрген Отырар атауының қашан пайда болғаны, нақты қандай мағына беретіндігі туралы дерек әлі күнге нақты болмай отырғаны шындық. Ғалымдардың пайымдауынша, «Отырар» атауы – «қоныс-тұрақ», ал, «Фараб» атауы – Сырдарияның арғы жағына «өтетін жер, өткел» мағынасын береді.

Отырар өңірі тарихи-мәден мұра тығыз орналасқан, туристік кластерді дамытуға қолайлы өңір. Отырар ауданында қазіргі таңда 250-ден астам тарихи-мәдени мұра нысандары есепке алынып отыр. Бұлар 200-ге жуық қалажұрттар, елді мекендер мен обалы қорымдар, 40 шақты арық-каналдар және 10-нан астам архитектуралық ескерткіштерге бөлінеді. Отырар өңірі өзінің ерекше, сан түрлі табиғи жануарлар мен өсімдік әлемімен ерекшеленеді. Отырар өңірінде негізінен шөлге төзімді аң-құстар мен қызыл кітапқа енген сексеуіл, қарабарқын, тораңғыл тәрізді көптеген өсімдік түрі кездеседі.

Қоңыржай географиялық белдеулер қиылысында, Арыстың Сырға құяр тұсында орналасқан Отырар қаласы заманында ірі егіншілік аймағы, ал Қаратау бөктерін мекендеген көшпелі тайпалардың бекініс-тірегі, керуен жолдарының тоғысар жері болды. Саудасы мен қолөнері қатар дамыған оңтүстік өңірі ескерткіштерін орналасу жүйесі мен атқарған қызметіне орай уәлаяттарға бөліп қарастыратын болсақ, Сырдың орта ағысында орналасқан Отырар өңірінің өзі бірнеше ірілі-ұсақты уәлаятқа бөлінеді. Сырдың оң жағалауы, яғни, Отырар қалажұртының айналасында шоғырланған қалажұрттар мен мекенжұрттарды біріктіре отырып бір уәлаят құрылса, Сырдың сол жағалауы, яғни, Оқсыз (Весидж) маңайында орналасқан ескерткіштер шоғыры бір уәлаятқа бөлінеді. Ал, Арыс өзені мен Бөген өзендерінің ортасы, яғни, қазіргі Ақтөбе, Шілік, Қарақоңыр округтеріне қарасты ескерткіштер бір уәлаятқа қараған болуы керек. Орталығы Бұзық қалажұрты. Бұл жерде тағы бір айта кетерлігі, осы өңірде орналасқан ескерткіштердің барлығы дерлік бір орталыққа, яғни, Отырар қаласына бағынып, қызмет еткен. Ал, Отырар қалажұртының билеушісі сол кезде бұл жерге иелік етуші орталықтарға бағынған.

Отырар қалажұртында 2020 жылы жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі

2020 жылы Отырар қалажұртының Қазақ хандығы тұсындағы рөлі мен маңызын, материалдық мәдениетін анықтау мақсатында «Қазақ хандығының қалалары: саяси, экономикалық және мәдени өмірдің орталықтары» жобасы аясында Отырар қалажұртының шахристан бөлігінде археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Жобаның мақсаты, Отырар қалажұртының XIV–XV ғғ. тән құрылыс қабатын ашу, ғылыми айналымға енгізу, басқаша айтқанда – қала құрылымының даму негізін зерттеу алғашқы ұлттық мемлекеттің өміріндегі олардың маңызды рөлі мен маңыздылығын анықтау болып табылады. Сонымен қатар, Отырар қалажұртын мекендеген тұрғындардың заттай материалдары мен рухани танымын айқындау; жазбаша, нумизматикалық және басқа дереккөздердегі далалық және камералық зерттеу материалдары негізінде Сайрам, Сауран, Сығанақ, Түркістан, Тараз және өзге де алыс-жақын елдердегі қалалармен туыстық байланысын анықтау, қолда бар барлық ақпаратты жинау және жүйелендіру, құжаттардың стандартты формаларына сәйкес жаңа деректерді ұсыну, жобаның екінші мақсатының бірі болып табылуда. Маусымдық далалық зерттеу жұмыстары барысында, Отырар қалажұртының оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан XIV–XV ғғ. тән архитектуралық кешенінің жалғасын анықтау мақсатында екі жерде археологиялық қазба жұмысы жүргізілді.

Қазба №1

№1 қазба, Отырар қалажұртының оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан Бердібек сарайы аталып отырған архитектуралық кешеннің солтүстік-шығыс бөлігінің жалғасын анықтау мақсатында 13x15 м көлемінде салынды. Археологиялық қазба жұмыстары барысында аталмыш қазба алаңынан XVI–XVII ғғ. тән екі құрылыс қабаты анықталып, Қазақ хандығы тұсындағы қала тұрғындарының материалды мәдениеті туралы біршама толымды мәліметтерге қол жеткізілді.

I құрылыс қабаты

Қазба салынған орын оңтүстік-шығыстан солтүсті-батыс бағытында еңіс болып келген. Бастапқыда беткі бос топырақ қабаты 10 см тереңдікте қырылып алынып тасталды. Қазба барысында анықталғанындай, жоғарғы құрылыс қабатының сақталуы нашар, тұрғын үй қабырғалары табиғи факторлардың, яғни, жауын-шашын әсерінен шайылып кеткен және қазба орнының солтүстік-батысқа қарай еңіс болуы себепті құрылыс орындары жақсы сақталмаған.

Қазба орнынан XVII ғ. жататын жоғарғы құрылыс қабаты анықталып зерттелді. Аталмыш қабаттан бес бөлмеден тұратын үш тұрғын үй қалдығы анықталды (2-сурет).

№1 тұрғын үй шамамен алғанда көлемі 4,45x5,47 м келетін бір бөлмеден тұрады. Бөлменің солтүстік-шығыс және солтүстік батыс қабырғаларының сұлбасы ғана сақталып отыр. Бөлмеге кіретін есік орны солтүстік-шығыс қабырғада орналасқан деп жорамалдап отырмыз. Жоғарыда айтып өткеніміздей, бөлменің солтүстік-шығыс қабырғасы сақталмаған. Солтүстік-батыс қабырғасының тек сұлбасы ғана анықталып отыр. Бөлменің табалдырығымен жалғастырыла көлемі 1,4x1,75 м келетін таснауа орны анықталды. Таснауаның жақтау қабырғаларының тек соңғы екі қатары ғана сақталған. Таснауа еденіне бүтін қыштармен қатар сынық қыштар араластырыла төселіп, оңтүстік бұрышына таман сынық қыштардан суағар қаланған. Бөлменің шығыс бұрышынан диаметрі 82 см келетін тандыр орны анықталды. Тандырдың сақталған биіктігі 0,8 см. Бөлменің оңтүстік бұрышынан көлемі 87x1,48 см келетін қамба орны орналасқан. Жақтаулары бір қатар кесектен қырынан қаланған қамбаның сақталуы нашар, кесектері мүжіліп, тек сұлбасы ғана сақталып отыр.

№2 тұрғын үй, №1 тұрғын үйдің оңтүстік-шығысынан жалғастырыла салынған. Тұрғын үй екі бөлмеден тұрады. Ауызғы шаруашылық бөлмесінің көлемі 2,78x5,18 м. Бөлменің едені сақталмаған. Солтүстік-батыс қабырғасы №1 тұрғын үйдің оңтүстік-шығыс қабырғасымен

ортақ. Бөлменің оңтүстік-батыс бөлігінен сақталуы біршама жақсы құмыра орналасқан. Қазба барысында анықталғанындай, бөлменің таснауа, жерошақ, тандыр секілді жекелеген бөліктері өзге құрылысқа пайдалану мақсатында болуы мүмкін бұзылып алынғаны белгілі болып отыр.

Екінші бөлме бірінші бөлменің оңтүстік-шығысынан жалғастырыла салынған. Бөлменің оңтүстік-шығыс бөлігі оңтүстік-батыс кесінді астында қалуы себепті нақты өлшемі анықталмады. Бөлменің анықталған көлемі 2,63x5,1 м. Бөлмеден ешқандай құрылыс қалдықтары анықталмады.

Жоғарыда аталған екі тұрғын үйдің солтүстік-шығысынан жапсарластыра, солтүстік-батыстан оңтүстік-шығыс бағытында салынған екі бөлмеден тұратын тұрғын үй анықталды. Тұрғын үйдің ішкі ауласы солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Есік алдына бірыңғай сынық қыштар төселген. Сыртқы есік орны ауызғы бөлменің солтүстік-батыс қабырғасынан анықталып отыр. Ауызғы бөлменің көлемі 3,15x3,25 м.

Тұрғын үйдің екінші бөлмесінің оңтүстік-шығыс бөлігі түгелімен кесінді сыртында қалып отырғаны себепті нақты өлшемі алынбады. Бөлменің кесіндіден алғандағы анықталған көлемі 2,9x3,2 м. Жоғарыда атап өткеніміздей, тұрғын үйдің ішкі құрылымдарына пайдаланылған құрылыс материалдары толығымен бұзылып алынған. Қазба жұмысы барысында анықталған тұрғын үй қалдықтары толығымен сипатталып, сызбалары мен суреттері түсіріліп, төмен қарай қазу мақсатында алынып тасталды.

II құрылыс қабаты

II құрылыс қабаты I құрылыс қабатынан 10 см тереңдіктен анықталды. Бұл жерде тағы бір назар аударар жәйт, жоғарғы құрылыс қабатына тән тұрғын үй қабырғалары төменгі құрылыстан анықталып отырған қабырғалардың үстінен салынғандығы болып отыр. Яғни, үйдің бастапқы формасы сақталып, тек бөлмелерге күрделі жөндеу жұмыстарын жүргізу барысында ішінара өзгертілген.

2-сурет – №1 қазба, I құрылыс қабатының әуеден қарағандағы көрінісі

3-сурет – №1 қазба, II құрылыс қабатының әуеден қарағандағы көрінісі

Екінші құрылыс қабатынан анықталып отырған тұрғын үй бөлмелері біршама жақсы сақталған және бөлме ішінен анықталған құрылыс қалдықтарын бір-бірімен байланыстыра сипаттауға біршама мүмкіндік бар (3-сурет). Қазба орнынан анықталып отырған тұрғын үй бөлмелері I құрылыстағы тәрізді солтүстік-батысында орналасқан шеткі тұрғын үйден бастап белгіленді.

№1 тұрғын үй бір бөлмеден тұрады. Бөлме жоғарғы құрылыстан анықталып зерттелген №1 бөлменің көшірмесін қайталайды. Бұл жерде бөлменің ішкі құрылымында көптеген

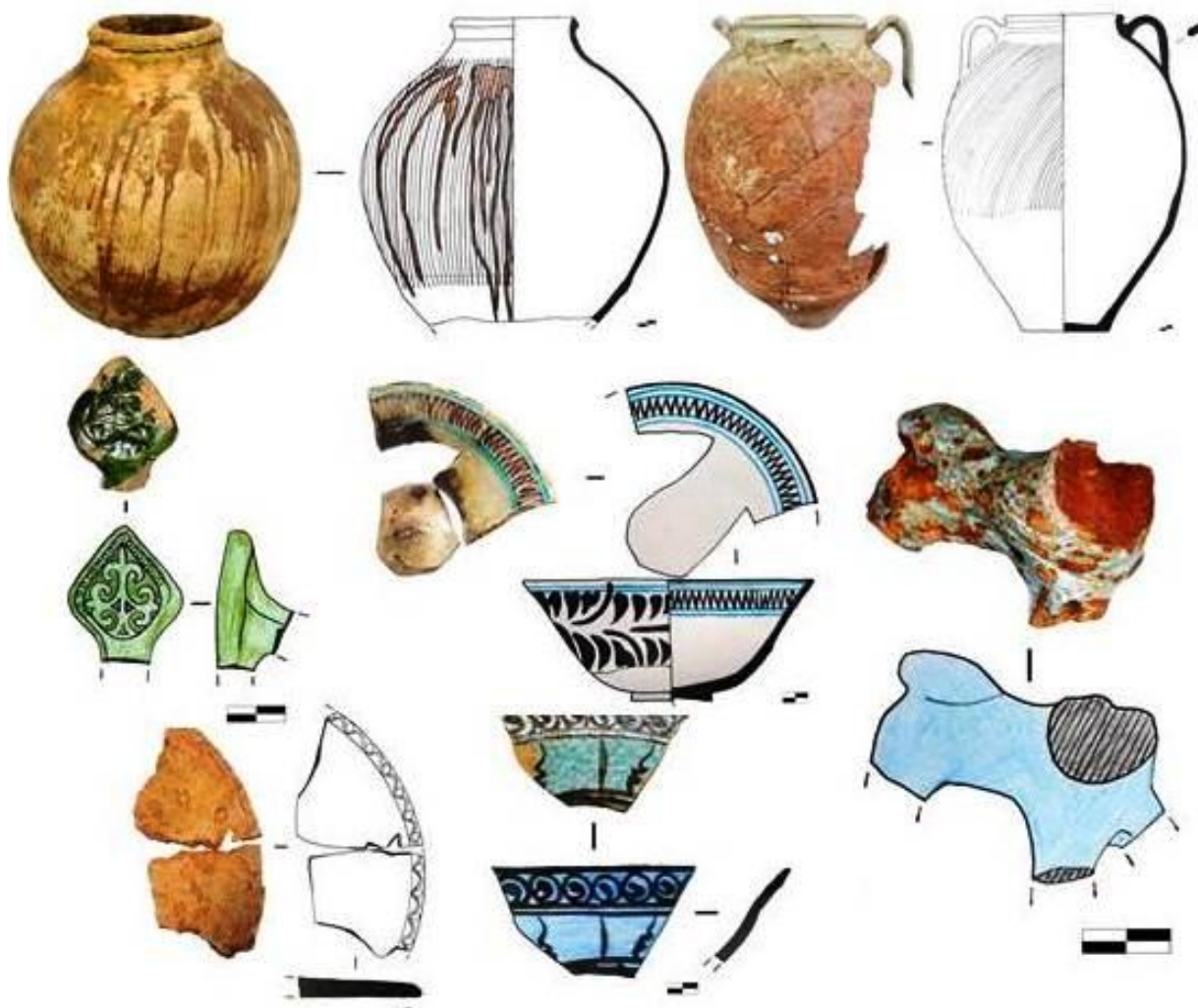
өзгерістер болғаны анықталды. Тұрғын үй бөлмесіне кіретін сыртқы есік орны жоғарғы құрылыстағыдай солтүстік-шығыс қабырғадан анықталып отыр. Бұл жерде тек жоғарғы құрылыстан анықталған таснауаның орнына бөлменің ортасына таман 0,5x1,45 м келетін қыш төсеме қалдығы анықталып отыр. Шама-сы төменгі құрылыс қабатында таснауа біршама көлемді болғанға ұқсайды. Жоғарғы құрылысты жүргізу барысында таснауаға қаланған қыштары бұзылып алынып, бастапқы формасынан кішірейтіліп қайта салынған. Бөлменің есік аузынан өзге бөлігі түгелімен сыпа болғанға ұқсайды. Алайда, сыпа орны анықталмады. Бөлменің кіре-беріс сол жағынан қатар салынған тандыр мен жерошақ орны анықталды. Солтүстік-шығысында орналасқан тандырдың көлемі шағын, дм 56 см, сақталған биіктігі 0,9 м. Тандыр аузы солтүстік-батыстан шығарылса, мұржа орны бөлменің шығыс бұрышынан анықталып отыр. Жерошақ тандырдың оңтүстік-батысынан 15 см жерден салынған, дм 76 см, сақталған биіктігі 0,4 м жерошақтың сақталуы нашар, ошақтың тек соңғы қатары ғана сақталған. Бөлменің батыс бұрышынан алдыңғы тандырдан ертеректе пайдаланылған тағы бір тандыр орны анықталды. Бұл тандырдың сақталуы біршама жақсы, дм 65 см, сақталған биіктігі 35 см. Тандырдың сыпаның ортасында орналасқандығына қарап от салар аузы болмаған, отты жоғарғы аузынан салып отырған болуы мүмкін деп жорамалдап отырмыз. Ұзындығы 0,5 м болатын тандыр мұржасы батыс бағытында шығарылған. Бөлменің батыс бұрышынан солтүстік-шығыстан оңтүстік-батыс бағытында қатар салынған астық сақтайтын қамба орны анықталып тазаланды. Үш бөліктен тұратын қамбаның солтүстік-шығысында орналасқан шеткі ұяшығының көлемі 38x85 см, ортасындағы ең үлкен ұяшықтың көлемі 0,7x1 м, оңтүстік-батысында орналасқан шеткі ұяшықтың көлемі 0,4x0,9 м. Қамбаларды тазалау барысында оңтүстік-батысындағы екі ұяшықтан бос топырақ арасынан қатты бүлінген тары қалдықтары алынды. Бөлменің оңтүстік бұрышынан, оңтүстік-шығыс қабырғаға ойып салынған пеш анықталды. Қам кесектен қаланған пешті пайдаланбаған десек те болады, пеш айналасынан ешқандай күйген іздер мен күл қалдықтары анықталмады. Бөлменің солтүстік-батыс бөлігінің сақталуы нашар, қабырғаларының тек сұлбаларын ғана байқауға болады.

№1 тұрғын үйдің оңтүстік-шығысынан жалғастырыла салынған №2 тұрғын үй екі бөлмеден тұрады. Қатар салынған екі бөлменің оңтүстік-шығысындағы бөлме түгелдей дерлік жойылып кеткен, тек қабырға сұлбаларын ғана байқауға болады. Сонымен қатар, бөлменің басым оңтүстік-шығыс кесінді астында қалғаны себепті нақты өлшемін алу мүмкін болмады. Тұрғын үйдің ауызғы, яғни, солтүстік-батысында орналасқан бірінші бөлмесінің көлемі 2,6x5,7 м. Сыртқы есік орны бөлменің оңтүстік-батыс қабырғасынан анықталып отыр. Есік ені 0,95 м. Ауызғы бөлменің кіре-берісінен көлемі шамамен алғанда 1,3x1,6 м келетін бұзылған таснауа қалдығы анықталды. Таснауа еденіне төселген қыш төсемелері ғана сақталып отыр. Бөлменің кіре-беріс сол жағында есік аузына жақын дм 77 см, сақталған биіктігі 45 см келетін бұзылған тандыр орналасқан. Тандыр ішін тазалау барысында бос топырақ арасынан тандыр сынықтары мен күл қалдықтары алынды. Бөлменің ортасына таман сынық қыштар үйіндісі анықталды. Көлемі 0,6x0,6 м болатын үйіндінің нақты қай құрылысқа тән екендігі белгісіз, шама-сы жоғарғы құрылысқа тән тұрғын үйді салу барысында ойылған еденді тегістеу мақсатында төселген болуы мүмкін деп жорамалданып отыр. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, тұрғын үйдің екінші бөлмесі сақталмаған.

Бір бөлмеден тұратын үшінші тұрғын үй бөлмесінің көлемі 3x4,2 м. Бөлменің солтүстік-шығыс бөлігі кесінді сыртында қалып отыр. Бөлмеге кіретін сыртқы есік орны солтүстік-батыс қабырғадан анықталып отыр. Бөлмеге кіретін есік аузынан оңтүстік-шығыстан солтүстік-батыс бағытында салынған көлемі 1x1,5 м келетін бұзылған таснауа қалдығы анықталды. Тастауаның жақтау қабырғалары мен еден төсемелерінің бүтін қыштары бұзылып алынған. Бөлменің сыпасы сақталмаған. Бөлменің төр жағынан сыпаға ойылып қойылған, диаметрі 63 см келетін тандыр анықталып қазылды. Тандыр мұржасы

бөлменің оңтүстік-шығыс қабырғасынан шығарылған. Бөлмеге кіре-беріс оң жақтан екі қатар қыштан қаланған диаметрі 74 см қамба орналасқандығы анықталды.

Жоғарыда аталған I және II құрылыс қабаттарынан табылған жәдігерлерге салыстырмалы талдау жасау арқылы, аталмыш құрылыс қабатының XVI–XVII ғғ. жататындығы анықталды (4-сурет).

4-сурет – №1 қазба, I-II құрылыс қабаттарынан табылған жәдігерлер

Қазба №2

№2 қазба Бердібек сарайы аталып отырған кешеннің солтүстік-батыс бөлігін анықтау мақсатында 13,5x22 м алаңда салынды. Бұл жерге 2016 жылы XVI ғасырға тән мешіт құрылысының жалғасын анықтау мақсатында археологиялық қазба жұмысы жүргізіліп, мешіт құрылысының жалғасы анықталған болатын. Археологиялық қазба жұмыстары барысында аталмыш қазба алаңынан XVI ғасырға тән тұрғын үй құрылысы мен XIV–XV ғғ. тән кесене құрылысының қалдықтары анықталып зерттелді. Бұл жерде назар аударатын жәйт, жоғарғы құрылыс қалдықтарының сақталуы нашар. Тұрғын үйлердің таснауа, тандыр, жерошақ секілді жекелеген бөліктері болмаса жалпы тұрғын үйді толығымен ашып сипаттау мүмкін болмады.

Қазба жұмысын ары қарай жалғастыру мақсатында жоғарғы құрылыс қалдықтары толығымен сипатталып, суреттері мен сызбалары түсіріліп, алынып тасталды. Қазба жұмысы барысында бос топырақ арасынан сырлы-сырсыз керамика сынықтары мен шыны

пастасынан жасалған моншақ бөліктері мен 58 данадан тұратын күміс теңгелер көмбесі алынды. Теңгелердің аверсінен анықталып отырған жазбалардан Шайбанидтер әулетінің билеушісі саналатын Абдулла II-нің билігі тұсында (1583–1598 жж.) соғылғаны анықталды. Абдулла II-нің атынан соғылған теңгелерден бұған дейін Шайбанид билеушілері иемденіп үлгерген екі лауазымдық көрсеткіштерді көре аламыз. Біріншісі: «Хаан бин хақан бин хақан Абуль Ғази Бахадур Хан» болса, екіншісі «Хақан аль-Адилъ уа мульк аль-Камиль Абуль Ғази Бахадур Хан» болып табылады. Реверсіндегі жазбалар да көп түрлілігімен ерекшеленбейді. Негізінен тиындардың бұл беттерінде Исламның алғашқы төрт халифасының есімдері «Амир аль-Муминнің» лауазымдарымен беріліп отырған [8, 38-б.].

Қазбаның оңтүстік-батысынан, орталық алаңның солтүстік бұрышынан дүние тарапынан шамалы қиыс салынған үлкен бір әулетке тиесілі, көлемі 6,3x7,7 м келетін кесене орны анықталып зерттелді. Кесененің негізгі фасады оңтүстік-батысқа, яғни, Отырар қалажұртының оңтүстік бөлігінде орналасқан жұма мешітінің ауласына қараған.

5-сурет – №2 қазбадан анықталған кесененің көрінісі

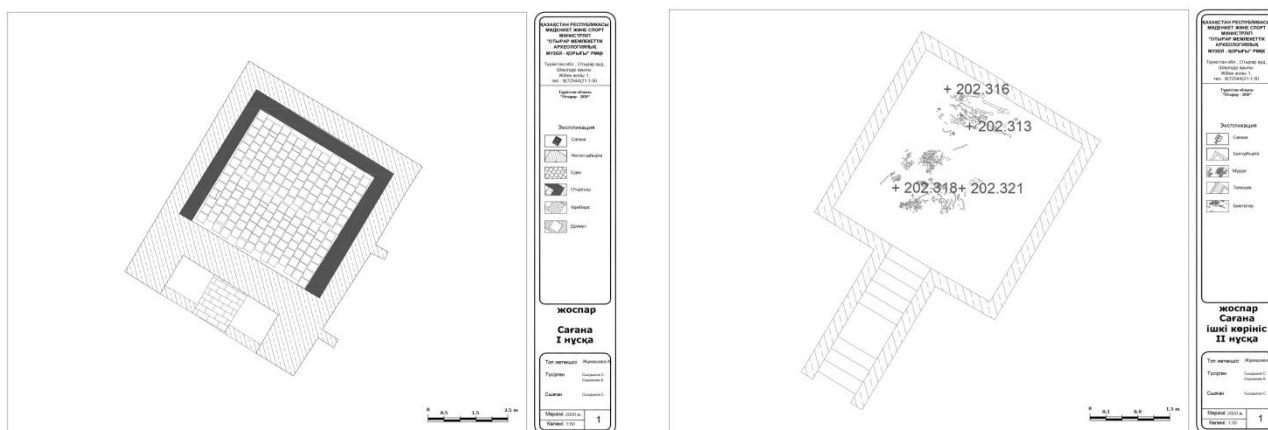
Бердібек сарайымен қатар салынған кесенеге жүргізілген салыстырмалы талдау, библиографиялық ізденіс жұмыстарының нәтижесінде, кесененің XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың I жартысында, яғни, Отырар қалажұртының Ақсақ Темір билігі тұсында салынған болуы мүмкін деп жорамалдануда (1, 2-сызбалар). Кесене құрылысы Әмір Темір өлгеннен кейін-ақ бүлінуге ұшыраған болуы мүмкін. Көпшілікке мәлім, Отырармен қатар Сыр бойында орналасқан басқа да қалалардың Әмір Темірге бағынған уақытында Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауиге арнап кесене салынса, Отырар алқабында Арыстанбаб кесенесі қайта бой көтеріп, Отырар қалажұртында жұма мешіті бой көтерген [9, 12-б.]. Алайда, XV ғасырдың бас кезінде Әмір Темір дүние салғаннан кейін толық аяқталмай қалған мешіт құрылысы бұзылып, Отырар тұрғындары толық салынып бітпеген мешіт құрылысын қалалық мәхалла құрамына қосып, тұрғын үй ретінде кәдеге жаратқан [9, 13–14-бб.]. Осы

орайда, кесене құрылысы да көп уақыт пайдаланылмаған болуы мүмкін деген тұжырымға тоқталудамыз. Кесене құрылысына пайдаланылған жарамды қыштары бұзылып алынып, қабырғаларының сақталған бөлігі тұрғын үйлердің қабырғалары ретінде кәдеге жаратқаны қазба барысында анықталып отыр. Бұған кесене еденімен деңгейлес орналасқан тұрғын үй құрылысы дәлел бола алады.

Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде пішімі тік төртбұрышты кесененің үш бөліктен, яғни, дәліз (дромос), қабірхана және жамағатханадан (ханака) тұратындығы анықталды (5-сурет). Кесене құрылысына көлемі 25x25x5 см келетін, жақсы иленіп, күйдірілген қыштар пайдаланылса, нысанның негізгі бөліктеріне, яғни, бұрыштары мен аркалары гипс қосындысы бар сылақпен нығайтылған.

Кесененің сыртқы құрылысының жоғарғы бөлігінің бастапқы күйінің қандай болғаны белгісіз. Алайда, Қазақстанның өзге өңірлерінен табылып отырған XIV–XV ғғ. жататын мұндай құрылыс үлгілеріне қарап кесененің жоғарғы бөлігі бір күмбезді, қасбеттік кесене тобына жататындығы белгілі болып отыр [10, 257–259-бб.; 11, 37-б.]. Кесенеге кіретін сыртқы есік оңтүстік-батыс қабырғадан анықталып отыр. Кесененің жоғарғы зияратхана бөлмесінің көлемі 4x4,7 м. Кесененің үстіңгі, яғни, зияратхана бөлмесінің қабырғаларының екі шетіне бүтін қыш қаланып орталары сынық қыштармен толтырылған. Орталарына толтырылған сынық қыштар қатарында XIII–XIV ғғ. тән өрнекті қыш бөліктерінің табылуы кесененің салынған мерзімін нақтылауға мүмкіндік беріп отыр.

Кесененің зияратхана бөлмесінің солтүстік-батыс қабырғасы түгелдей дерлік бұзылып алынған. Ал, солтүстік-шығыс, оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс қабырғалары жарым-жартылай сақталған. Біршама жақсы сақталған оңтүстік-шығыс қабырғаның сақталған биіктігі 0,7 м. Оңтүстік-шығыс қабырғаны аршып тазалау барысында қабырға ортасынан ені 1,2 м келетін терезе орны анықталды. Терезе жақтаулары гипс қосындысы бар сылақпен сыланған. Осындай терезе орындары кесененің солтүстік-шығыс және солтүстік-батыс қабырғаларында болған болуы мүмкін деген тұжырымды ортаға салудамыз. Кесененің зияратхана бөлмесінің екі қапталы мен төрті қабырғаларынан ені 45-50 см келетін зияратшылар отыратын сыпа тектес орын салынған (1-сызба). Қазба барысында зияратхана бөлмесі кейіннен тұрғын үй бөлмесіне айналдырылғаны белгілі болып отыр. Бұған осы жерден анықталып отырған жер ошақ пен таснауа қалдықтары дәлел бола алады. Аталған ошақ пен таснауа қалдығы 2016 жылы жүргізілген қазба жұмысы барысында анықталған болатын. Зияратхана бөлмесін толық аршу мақсатында жоғарғы құрылысқа тән құрылыс қалдықтары толығымен алынып тасталды. Қазба барысында зияратхана еденіне көлемі 25x25x5 см келетін бірыңғай бүтін күйдірілген қыш төселгені анықталды. Кейіннен еден төсемелері басқа құрылысқа пайдалану мақсатында ара-арасынан бұзылып, теріліп алынған.

1-сызба – Кесене құрылысының зияратхана және қабірхана бөлмелерінің сызбасы

Қазба жұмысы барысында зияратхана бөлмесінің едені ортасынан кейіннен жүргізілген құрылыс нәтижесінде ауыр салмаққа шыдай алмай төменге, яғни, қабірхана бөлмесіне қарай опырыла құлап, қабірханаға қойылған мүрделердің сүйектерін езіп, жан-жаққа шашып жібергені байқалады.

Кесененің жерден қазылып жасалған төменгі қабірхана бөлмесіне ұзындығы 2,75 м, ені 0,85 м келетін, жоғарғы жағы аркалы болып келген баспалдақты дәліз (дромос) арқылы кіретін болған. Қабірхана бөлмесінің жалпы көлемі 3,45x3,45 м (1-сызба). Қабірхананың төменгі жағынан іргетас ретінде 7 кей жерлерінде 8 қатар қыш қаланып, төрт бұрышынан қырлы тақия тәрізді күмбез арқылы бір-бірімен байланыстырылған. Қабірхана бөлмесі жоғарыдан ойылып түскен топырақпен толып қалған. Шамасы, кесене қараусыз қалғаннан кейін жоғарғы зияратхана бөлмесінің қыштары бұзылып алынған және жоғарыдан түскен ауыр салмақ нәтижесінде жоғарғы зияратхана бөлмесінің едені ойылып, опырылып құлаған.

Кесене ішінің бос топырағын шығару барысында сырлы ыдыстардың қатарында кесененің еден деңгейінен құббаның сынық бөлігі алынды. Бұл шамасы, кесене күмбезіне тиесілі құбба ұштамасының бөлігі болуы мүмкін деп жорамалданып отыр.

Қазба жұмысы барысында қабірхана ішінің бос топырағы еден деңгейіне дейін толық тазартылды. Қабірхана ішін тазарту барысында ретсіз шашылып жатқан төрт кісіге тиесілі адам сүйектері анықталды. Бұл жерде тағы бір назар аударар жәйт, қабірханаға қойылған мәйіттер жерленбеген, яғни, сағаналау әдісімен қабірхана еденіне қамыс төселіп, мәйіттер қамыс төсемелерге қойылған. Біздің пайымдауымызша бір кездері сағана тоналған болуы мүмкін деп жорамалдап отырмыз. Өйткені қаңқалардың ретсіз шашылып жатуы және бас сүйектерінің сақталмауы, сағана құрылысына пайдаланылған қыштардың бұзылып алынуы осы пікірімізді толықтыра түседі. Сағана ішіне қойылған мүрделерді орналасу ретіне қарай жүйелейтін болсақ жалпы саны төрт кісіге тиесілі. Сағананың төр жағына қойылған кісінің сақталған жамбас, жілік сүйектеріне қарап барынша ірі кісі болғанын, ортасындағы екі кісі орта бойлы, денелері шағын екендігін көруге болады. Ал, кіре-беріс есік аузына қойылған төртінші мүрде шамасы 10–12 жастағы балаға тиесілі екендігі белгілі болып отыр. Бұл жерде басы ашық мәселе, кесене Отырар қаласының билеуші әулетіне не болмаса ірі тұлға, дін иелеріне тән болса керек және кесенеге жерленген кісілер бір уақытта қайтыс болмаған деп жорамалдап отырмыз. Бұл жерде басты назар аударатын жәйт, сағана ішіне қойылған мүрделердің барлығының кеудеден жоғарғы бөлігі, яғни, бастары сақталмаған. Бұл әрине, өз кезегінде антропологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізуге кедергі болады. Алайда, арнайы мамандардың көмегімен қаңқалардың жынысын, жасын, өмір сүрген мерзімін анықтау бағытында жұмыс жүргізілуде.

Жалпы, Отырар қалажұртының шахристан, рабад бөліктері әр кезеңде салынған екі кесене орны анықталып зерттелген. Оның біріншісі қаланың батысынан 1 км қашықтықта орналасқан. Өткен ғасырдың 74–75 жылдары анықталып зерттелген кесенеге жүргізілген талдау жұмыстарының нәтижесі кесененің XIII–XIV ғғ. аралығында жататындығын нақтылап берген [12, 124–126-бб.]. Тағы бір кесене орны 2011 жылы Отырар қалажұртының оңтүстігінен 1,3 км жерден анықталған болатын. Қазба жұмысы диаметрі: 18 м, биіктігі 2 м келетін төбе үстіне салынды. Төбе келбеті тегіс, алаңқай типтес, формасы оңтүстік-батыстан солтүстік-шығыс бағытында созылық болып орналасқан. Төбеге жүргізілген қазба жұмысы барысында солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа бағытында салынған, көлемі 10x7 м келетін құрылыс орны анықталып зерттелді. Екі бөлмеден, яғни, ауызғы зияратхана және қабірхана бөлмелерінен тұратын кесене құрылысы қам кесектен өрілген. Зияратхана бөлмесінің көлемі 4,3x4,6 м. Бөлменің шығыс және солтүстік бұрыштарында шырақ жағатын орындар сақталған. Қабірхана бөлмесінің көлемі 4,4x4,45 м. Бөлмеге қойылған қабірдің орналасу тәртібі Арыстанбаб кесенесіндегідей. Яғни, қабір бөлменің нақ ортасында басы солтүстік-батыс бағытында қойылған. Қабірдің бас жағы кесененің солтүстік-батыс қабырғасына тақалып қойылса, қалған үш жағынан айналдырыла зияратшылар отырып дұға

ететін орын қалдырылған. Жалпы Қазақстанның өзге өңірлерінен анықталып отырған мұндай кесене үлгілеріне қарап кесененің салынған уақыты шамамен XII–XIV ғғ. аралығы болуы мүмкін деп жорамалданып отыр.

Мұндай құрылыс орындары Отырар ауданына қарасты Балтакөл ауылы округінде орналасқан Қауған ата, Қызылорда облысына қарасты Жаңақорған ауданында орналасқан Сығанақ және Түркістан облысына қарасты Түркістан қаласында орналасқан Қ.А. Яссауи кесенесі маңынан анықталып зерттелген болатын. Отырар ауданына қарасты Балтакөл ауылының оңтүстігінде орналасқан Қауған ата қалажұртының батыс бөлігінен анықталған болатын. Ортағасырлық Құнжан (Құнан) қаласымен сәйкес келетін Қауған қалажұрты туралы мәлімет XVI ғасыр деректерінде аталады [2, 74-б.]. Қабырғаның сыртқы жағынан қорған-қабырға іргесіне тақап салынған кесененің көлемі 4x4 м. Тікбұрышты етіп жерден қазылып салынған кесене қабырғалары көлемі 25x25x5 см келетін, XIV–XV ғасырларға тән күйдірілген қышпен нығайтылып, әр бұрышынан бір-біріне қарама-қарсы қырлы тақия формасында күмбез көтерілген. Жер бетінен 1 м шамасында көтерілген күмбез үстіне топырақ үйілген.

Қауған ата қалажұртынан анықталып отырған кесенеге кіретін есік орны анықталмады. Шамасы, кесене ішіне мүрде қойылғаннан кейін сыртынан қалап бекітілген болса керек. Бос топырағын қырып тазалау барысында еден деңгейінен алты жерден көлемі 1x1 м шамасында келетін лақат сұлбасы анықталды. Жақтаулары қам кесекпен қаланған лақаттардың ішіне мүрделердің ұзақ сақталатын бас, жамбас сүйектері, қабырғалары мен омыртқа бөліктері қойылған. Бұл жерде басты назар аударатын нәрсе, кесене ішіне қойылған мүрделер сөрелі үрдісімен тасымалданып әкелінгені болып отыр. «Сөрелі» сөзі қазақ тілінен ұмытылып бара жатқан көне сөздердің бірі, жаугершілік уақытта жорықта не болмаса алыс сапарда жүріп марқұм болған кісілерді уақытша тұрақтататын орынды айтады екен [13].

Мұндай кесене 1975 жылы Түркістаннан, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңынан табылған болатын. Алайда, бұл жердегі кесене көп қырлы, кірер есігі бар және кесене ішіне қойылған мүрде қаңқаларының сақталуы жақсы және барлығы бір бағытта орналасқан болатын [14, 59–72-бб.].

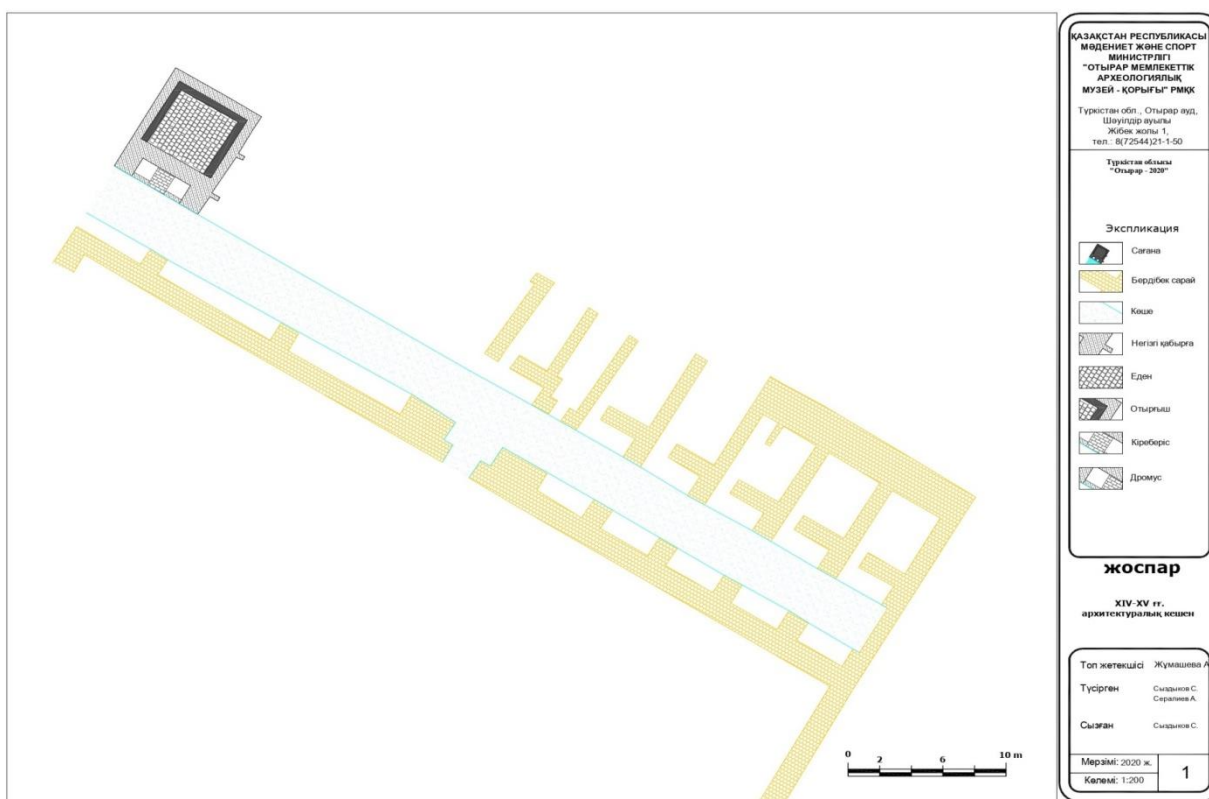
Ал, Қазақстанның өзге өңірлерінен анықталып отырған ортағасырлық қалалардың ешқайсысынан, яғни, қаланың цитадель бөлігінен мұндай құрылымы күрделі кесененің кездеспеуі және кесененің Бердібек сарайы және жұма мешіті аталып отырған арихтеуралық кешеннің ажырамас бөлігі болып отырғаны қызығушылығымызды одан ары оята түсері сөзсіз (2-сызба).

Қорытынды

Отырар қалажұрты VI–VIII ғасырлар аралығында Сырдарияның орта шеніндегі ірі феодал иелігінің астанасы болғандығы, IX–XII ғасырларда аймақтың бас қаласы болғандығы, XIII–XV ғасырларда саудасы мен экономикасы қатар дамыған Орта Азиядағы ірі қалалардың бірі болғандығы, XVI–XVIII ғасырларда Қазақ хандығының саяси және экономикалық орталығына айналғандығы белгілі. Ғасырдан астам уақыттан бері жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қалажұрттан Қарахан дәуірінен мағлұмат беретін XI–XII ғасыр тұрғын үй орамдары, XIII–XIV ғасырларға жататын шығыс моншасы және XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басында салынған мешіт пен сарай құрылысының қалдығы және құмырашылар шеберханасы, XVI–XVIII ғасырларға тән мешіт құрылысы мен тұрғын үй орамдары, оңтүстік-батыс және солтүстік-шығыс қақпа орындары, XIV–XV ғасырларға жататын кесене тәрізді құнды архитектуралық кешендер аршылып, ашық аспан астындағы мұражайға айналдырылған.

2020 жылы Отырар қалажұртында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде мақалада баяндалған №1 қазба орнынан анықталған құрылыс қабаттардың Қазақ хандығы тұсына, яғни XVI–XVII ғғ. жататындығы анықталды. Ал, №2 қазба орнынан анықталған кесененің

XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың бірінші жартысында салынған құрылыс орны екендігі анықталды. Бірақ бұл жан-жақты дәлелдеуді қажет ететін мәселе. Дегенмен кесене құрылысы мен қазба барысында қабірхана еденінен табылған заттай жәдігерлерге жүргізілген салыстырмалы зерттеу жұмысының нәтижелері кесене құрылысының XIV–XV ғғ. салынған деп алдын-ала болжау жасауға негіз береді. Отырар қалажұртының әлі талай сырларды бүгіп жатқаны, алдағы уақытта еліміздің тарихын толықтыру бағытында жүргізіліп отырған жұмыстар аясында көптеген тың мәліметтерге қол жеткізетініміз шындық.

2-сызба – Бердібек сарайымен қатар салынған кесене құрылысының сызбасы

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қожа М. Ортағасырлық Отырар: аңыздар, деректер, зерттеулер. – Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2006. – 238 б.
2. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). – Алма-Ата: Издательство «НАУКА» Казахсой ССР, 1972. – 213 с.
3. Байпаков К.М., Воякин Д.А. Оңтүстік Қазақстан облысы, тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Отырар ауданы. – Алматы: Баур, 2007. – 424 б.
4. Байпаков К.М. Ежелгі және ортағасырлардағы Отырар. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 248 б.
5. Ақылбек С.Ш. Отырар қамалдары // Отырар мұралары мәдени-танымдық, ғылыми-көпшілік журналы. – 2013. – №2 (3). – Шымкент: Жебе дизайн. – Б. 13–20.
6. Абусейтова М.Х. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – V том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 440 б.
7. Байпаков К.М., Авизова А.К. Тамгообразные знаки на керамике с памятников Отрарского оазиса доарабской эпохи // Поволжская Археология. – 2017. – №3 (21). – С. 142–155.

8. Бурнашева Р.З. Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV–XVIII вв. – Туркестан: Туран, 2006. – 253 с.
9. Байпаков К.М., Алдабергенов Н.О. Отырар алқабы. – Алматы: Баур, 2005. – 256 б.
10. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Ғылым, 2002. – 650 с.
11. Пугаченкова Г. Зодчество в Центральной Азии. XV век. – Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1976. – 115 с.
12. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Оtrar в XIII–XV веках. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 256 с.
13. Мүсірепов Ғ. Ұлпан. Таңдамалы шығармалар. III том. – Алматы: Жазушы, 1980. – 592 б.
14. Ерзакович Л.Б., Нурмуханбетов Б., Ордабаев А. Подземное погребальное сооружение в Туркестане. Археологические исследования в Отрае. – Алма-Ата: Наука, 1977. – С. 59–72.

REFERENCES

1. Qoja M. Ortaǵasyrlyq Otyrar: ańyzdar, derekter, zertteýler. –Türkistan: «Turan» baspahanasy, 2006. – 238 b. [in Kazakh]
2. Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. Drevni Otrar (topografiya, stratigrafiya, perspektivy). – Alma-Ata: Izdatelstvo «NAÝKA» Kazahsoı SSR, 1972. – 213 s. [in Russian]
3. Baipakov K.M., Voıakin D.A. Ońtústik Qazaqstan oblysy, tarih jáne mádeniet eskertkishteriniń jınaǵy. Otyrar aýdany. – Almaty: Baýr, 2007. – 424 b. [in Kazakh]
4. Baipakov K.M. Ejelgi jáne ortaǵasyrlardaǵy Otyrar. – Almaty: Qazyǵurt, 2007. – 248 b. [in Kazakh]
5. Aqylbek S.Sh. Otyrar qamaldary // Otyrar muralary mádeni-tanymdyq, ǵylymi-kópshilik jýrnaly. – 2013. – №2 (3). – Shymkent: Jebe dizain. – B.13–20. [in Kazakh]
6. Abýseitova M H. Qazaqstan tarihy týraly túrki derektemeleri. – V tom. – Almaty: Daik-Press, 2006. – 440 b. [in Kazakh]
7. Baipakov K.M., Avızova A.K. Tamgoobraznye znaki na keramike s pamiatnikov Otrarskogo oazisa doarabskoı epohı // Povoljskaia Arheologiya. – 2017. – №3 (21). – S. 142–155. [in Russian]
8. Býrnasheva R.Z. Denejnoe obraenie v gorodah Iýjnogo Kazahstana v XV–XVIII vv. – Týrkestan: Turan, 2006. – 253 s. [in Russian]
9. Baipakov K.M., Aldabergenov N.O. Otyrar alqaby. – Almaty: Baýr, 2005. – 256 b. [in Kazakh]
10. Ajigali S.E. Arhitektýra kochevnikov – fenomen istorii i kýtýry Evrazii (pamiatniki Aralo-Kaspuskogo regiona). – Almaty: ǒylym, 2002. – 650 s. [in Russian]
11. Pýgachenkova G. Zodchestvo v Tsentralnoi azii. XV vek. – Tashkent: Izdatelstvo literatýry i iskýsstva im. Gafýra Gýliama, 1976. – 115 s. [in Russian]
12. Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. Otrar v XIII–XV vekah. – Alma-Ata: Naýka, 1987. – 256 s. [in Russian]
13. Músirepov ǒ. Ulpan. Tańdamaly shyǵarmalar. III tom. – Almaty: Jazýshy, 1980. – 592 b. [in Kazakh]
14. Erzakovich L.B., Nýrmýhanbetov B., Ordabaev A. Podzemnoe pogrebalnoe soorýjenie v Týrkeстане. Arheologicheskie issledovaniya v Otrare. – Alma-Ata: Naýka, 1977. – S. 59–72. [in Russian]